

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ

Бекчив Мирослав Петрович

аспірант кафедри теорії та
методики практичної психології

Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»

ORCID ID: 0009-0001-0246-5552

Асєєва Юлія Олександрівна

доктор психологічних наук,

завідувач кафедри мовної та психолого-педагогічної підготовки

Одеського національного економічного університету

ORCID ID: 0000-0003-3086-3993

Сучасні соціально-економічні умови, швидкий розвиток технологій, глобалізаційні процеси та динаміка ринку праці зумовлюють актуальність дослідження професійного самовизначення особистості. Статтю присвячено аналізу теоретико-методологічних основ професійного самовизначення як багатогранного процесу, що охоплює психологічні, соціальні, економічні та педагогічні аспекти. Мета роботи – проаналізувати сучасні підходи до вивчення професійного самовизначення, визначення його ключових теоретичних основ. Для досягнення поставленої мети використано такі методи пізнання: синтез, аналіз, порівняння, класифікація та систематизація наявних наукових надбань. У роботі розглянуто історичний розвиток концепції професійного самовизначення від культурно-філософських поглядів давніх цивілізацій до сучасних міждисциплінарних підходів. Проаналізовано внесок видатних науковців, зокрема П'єра Бурдьє, Джона Голланда та Дональда Сьюпера, у вивчення механізмів вибору професії, ролі культурного капіталу, особистісних якостей і соціальних факторів. Особливу увагу приділено соціологічним і психологічним чинникам, які впливають на професійне становлення особистості, включно з впливом сім'ї, освіти, громади та ринку праці. Підкреслено, що професійне самовизначення є багатограним процесом, що залежить від взаємодії внутрішніх та зовнішніх факторів. У статті також розглянуто сучасні тенденції, зокрема вплив цифровізації та глобалізації, на формування професійних орієнтацій. Результати дослідження дають змогу краще зрозуміти сутність професійного самовизначення та його методологічні засади, що має значення для розробки практичних рекомендацій у сфері професійної орієнтації, освіти та кар'єрного консультування.

Ключові слова: професійне самовизначення, професія, професійне становлення, особистість, особистісний розвиток.

Bekchiv M., Asieieva Yu. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION

Modern socio-economic conditions, rapid technological development, globalization processes and labor market dynamics determine the relevance of research on professional self-determination of an individual. The article is devoted to the analysis of the theoretical and methodological foundations of professional self-determination as a multifaceted process that encompasses psychological, social, economic and pedagogical aspects. The aim of the work was to analyze modern approaches to the study of professional self-determination, to determine its key theoretical foundations. To achieve the set goal, the following methods of cognition were used: synthesis, analysis, comparison, classification and systematization of existing scientific achievements. The work examines the historical development of the concept of professional self-determination, starting from the cultural and philosophical views of ancient civilizations to modern interdisciplinary approaches. The contribution of prominent scientists, in particular Pierre Bourdieu, John Holland and Donald Super, to the study of the mechanisms of choosing a profession, the role of cultural capital, personal qualities and social factors is analyzed. Particular attention is paid to sociological and psychological factors that influence the professional development of an individual, including the influence of family, education, community and the labor market. It is emphasized that professional self-determination is a multifaceted process that depends on the interaction of internal and external factors. The article also considers current trends, in particular the impact of digitalization and globalization, on the formation of professional orientations. The results of the study allow us to better understand the essence of professional self-determination and its methodological principles, which is important for the development of practical recommendations in the field of professional orientation, education and career counseling.

Key words: professional self-determination, profession, professional development, personality, personal development.

Вступ. Професійне самовизначення є одним із ключових аспектів особистісного розвитку, що визначає життєву траєкторію людини, її самореалізацію та суспільну адаптацію. В умовах постійних змін особистість стикається з необхідністю не лише вибору професійного шляху, а й формування здатності до адаптації, самореалізації та ефективного використання власного потенціалу в обраній професії.

Професійне самовизначення є багатогранним процесом, який охоплює як внутрішні психологічні аспекти (мотиви, цінності, інтереси, здібності), так і зовнішні соціально-економічні чинники (попит на професії, умови праці, перспективи розвитку). Цей феномен є об'єктом досліджень у різних наукових галузях, зокрема психології, педагогіці, соціології та економіці. К. Абульханова, Ананьєв, Ю. Асєєва, Є. Борисова, Н. Варнавських, О. Вітківська, Е. Гінзберг, Н. Гончарова, А. Деркач, М. Дубінка, Є. Зеєр, Т. Єлова, Н. Кириченко, Е. Клімов, О. Коқун, Г. Коліжук, С. Крягжде, І. Кузнецова, О. Краєва, В. Лозовецька, С. Лучик, О. Ляска, А. Маркова, О. Мітічкіна, І. Мельник, О. Морін, Г. Омельченко, В. Орлов, В. Погрібна, М. Пряжніков, Ф. Райс, Я. Роціна, А. Третьак, В. Шадріков, В. Штифурак, О. Цільмак, І. Хом'юк, Н. Якімова, Т. Яновська, В. Ямницький [1–10].

Особливого значення набуває розробка теоретико-методологічних основ професійного самовизначення, які дають змогу глибше зрозуміти закономірності цього процесу, визначити ефективні методи діагностики, профілактики та підтримки. Це сприяє створенню умов для успішної самореалізації особистості, підвищенню її професійної мобільності та конкурентоспроможності на ринку праці.

Мета статті – проаналізувати сучасні підходи до вивчення професійного самовизначення, визначення його ключових теоретичних основ і методологічних принципів.

Матеріали та методи: синтез, аналіз, порівняння, класифікація та систематизація наявних наукових надбань.

Результати. Ідеї професійного самовизначення мають багатовікову історію, яка охоплює різні культури та епохи. Формування цих уявлень нерозривно пов'язане із соціальною структурою суспільства, економічними умовами, релігійними переконаннями та філософськими традиціями. Концепція вибору професійного шляху як вияву індивідуального покликання й реалізації особистого потенціалу розвивалася в процесі історичного прогресу, поступово відображаючи зміну ролі праці в житті людини.

У давніх суспільствах професійна діяльність була тісно пов'язана з релігійними та соціальними нормами. Наприклад, у Давній Індії кастова система забезпечувала чітку регламентацію професійної діяльності, де кожна «варна» мала свої соціальні й професійні обов'язки: брахмани виконували релігійні та освітні функції, кшатрії займалися військовою справою, вайш'ї – торгівлею, а шудри – фізичною працею. Така система забезпечувала стабільність соціального устрою, але обмежувала можливість індивідуального вибору професії [5].

У Стародавньому Єгипті професійна діяльність була також жорстко регламентованою. Діти спадкових ремісників, архітекторів чи писарів продовжували справу своїх батьків, оскільки це вважалося частиною їхнього життєвого шляху. Ремесло передавалося з покоління в покоління, що заклало основи професійної традиції.

У язичницьких культурах професії часто асоціювалися з божественним покровительством. Наприклад, у Давній Греції боги, як-от Гефест (бог ремісництва) або Афіна (покровителька мудрості й стратегії), символізували різні аспекти людської діяльності. Це не лише надавало праці сакрального значення, а й формувало морально-етичні норми професійної діяльності.

З прийняттям християнства уявлення про працю зазнали суттєвих змін. Праця стала розглядатися не лише як спосіб забезпечення фізичного існування, а і як духовна місія. Ідея «покликання» (лат. *vocatio*) отримала широке поширення, особливо в протестантській етиці, описаній Максом Вебером. Праця сприймалася як божественна воля, яка вимагає від людини відповідального ставлення до своєї діяльності та виконання своїх обов'язків із відданістю й чесністю [5; 11].

У середньовічній Європі професійна діяльність значною мірою залежала від гільдій, які формували професійну ідентичність ремісників і забезпечували стандарти їхньої праці. Членство в гільдії визначало професійний статус людини та закріплювало за нею певні права та обов'язки [4].

Епоха Відродження принесла ідею багатогранності людської особистості, що сприяло розвитку уявлень про свободу вибору професії та самореалізацію. У цей період зростає роль освіти як інструмента професійного самовизначення, що знайшло відображення в працях гуманістів, як-от Еразм Роттердамський та Франсуа Рабле [11].

Еразм Роттердамський у своїх працях, як-от «Похвала глупоті» й «Про метод навчання дітей», наголошував на важливості індивідуального підходу до освіти. Він підкреслював, що кожна людина має унікальні здібності, які потрібно розвивати через навчання. Еразм Роттердамський стверджував, що завдяки освітньому процесу людина може краще пізнати себе, знайти своє призначення й вибудувати професійний шлях, який відповідатиме її талантам і моральним принципам [11].

Франсуа Рабле у своєму знаменитому творі «Гаргантюа і Пантагрюель» акцентував увагу на всебічній освіті, яка охоплює не лише академічні знання, а й практичні навички та життєві цінності. Він бачив ідеальну людину як гармонійну особистість, яка поєднує інтелектуальний розвиток із фізичною вправністю, моральною відповідальністю та прагненням до самовдосконалення. Рабле також відзначав, що освіта має бути орієнтована на потреби часу, сприяти формуванню особистостей, здатних ефективно діяти в умовах змінного суспільства [11].

Так, гуманісти Відродження заклали ідею, що освіта є не лише інструментом для набуття знань, а й засобом для розкриття внутрішнього покликання людини, що є основою професійного самовизначення. Вони закликали до реформування освітніх систем, щоб зробити їх більш гнучкими та спрямованими на розвиток індивідуальних здібностей, що залишило тривалий вплив на подальше розуміння професійного шляху в західній традиції.

У Новий час із розвитком капіталізму та промислової революції професійне самовизначення набуло нових відтінків. Зміни на ринку праці спричинили необхідність індивідуального вибору професії залежно від економічних і соціальних умов. Ідеї про самореалізацію та особистий успіх стають важливим складником концепції професійного шляху.

У XX–XXI століттях вивчення професійного самовизначення стало міждисциплінарною сферою, що поєднує психологічний, соціологічний, економічний і педагогічний підходи. Психологи, як-от Джон Голланд і Дональд Сьюпер, зробили значний внесок у розуміння того, як особистісні якості, інтереси та здібності впливають на вибір професії. Джон Голланд запропонував модель, що пов'язує типи особистості з професійним середовищем. Його теорія базується на шести типах особистості: реалістичному, дослідницькому, артистичному, соціальному, підприємницькому й конвенційному. Вибір професії, згідно з Дж. Голландом, визначається прагненням людини знайти середовище, яке відповідає її домінуюльним характеристикам, що дає змогу максимально розкрити потенціал особистості, сприяючи професійному зростанню та задоволенню від діяльності [1].

Зі свого боку, Дональд Сьюпер започаткував основи теорії професійного розвитку, акцентуючи на динамічності професійного шляху. Його теорія базується на концепції життєвих стадій, які відображають еволюцію професійної ідентичності: зростання, дослідження, закріплення, підтримка та занепад. Д. Сьюпер підкреслював, що професійне самовизначення є безперервним процесом, у якому людина переглядає свої цілі та адаптується до змін у внутрішньому й зовнішньому середовищах [3].

Розглянуто психоаналітичний підхід, який базується на ідеях З. Фрейда про те, що несвідомі процеси, пов'язані з дитячими переживаннями, значно впливають на вибір професійної діяльності. Тобто внутрішні конфлікти та мотивація впливають на професійне самовизначення. Наприклад, фрустрація в певній сфері може стати поштовхом до вибору професії, що компенсує ці переживання.

Представники гуманістичної психології, як-от А. Маслоу та К. Роджерс, наголошують на важливості самоактуалізації та потребі в особистісному зростанні. Згідно із цим підходом професійне самовизначення є виявом прагнення до реалізації власного потенціалу та відповідності вибраної професії внутрішнім цінностям людини.

Когнітивно-біхевіористичний підхід акцентує увагу на процесах ухвалення рішень, самоефективності та адаптивних механізмах особистості. На думку А. Бандури, віра у власні здібності є важливим чинником, що впливає на впевненість у виборі професії.

Не останнє місце в сучасній науці відіграють уявлення соціокультурного підходу, який ключову впливову компоненту на професійне самовизначення покладає на соціальне середовище, у якому проживає особистість, його культурні, моральні та суспільні норми, формування яких залежить від інтеріаризованих сімейних традицій, соціальних очікувань та рівня підтримки, яку має індивід.

Соціальні та економічні дослідження XX–XXI ст., зі свого боку, висвітлюють роль ринку праці, освітніх інституцій і соціальної підтримки в професійному становленні особистості.

Соціологічні дослідження професійного самовизначення зосереджуються на впливі соціального середовища, включно із сім'єю, школою, громадою та ринком праці. Роль соціалізації є ключовою у формуванні професійних орієнтацій. Наприклад, дослідження П'єра Бурдьє висвітлюють значення культурного капіталу та його вплив на освітні та професійні можливості. Система культурного капіталу представлена такими основними формами: інкорпоративний, об'єктивований та інституціоналізований культуральний капітал. Перший із них містить знання, уміння, цінності та навички, які одержує людина ще в сім'ї та оточенні з раннього дитинства. Діти освічених сімей зазвичай розвивають кращі навички спілкування, більш високий рівень впевненості та критичного мислення. Однак ці якості відіграватимуть значну роль за умов не тільки академічного успіху, а й кар'єрного вибору та можливості потрапити в певні кваліфіковані середовища. Об'єктивований культуральний капітал містить матеріальні й культурні об'єкти, які є носіями знань або статусу. Інституціоналізований капітал містить здобуті знання та професійні навички, що підтверджені визнаними в певній державі дипломами чи сертифікатами в певній професійній сфері. П. Бурдьє вказував, що різні професії вимагають

різних форм і рівнів культурного капіталу. Наприклад, професії у сфері мистецтва, науки чи викладання часто вимагають високого рівня інкорпорованого та об'єктивованого культурного капіталу, тоді як робітничі професії меншою мірою залежать від цього ресурсу. Культурний капітал є інструментом відтворення соціальної нерівності. Ті, хто володіє високим рівнем культурного капіталу, не лише мають більше можливостей для професійного зростання, а й передають ці переваги наступним поколінням [5; 11].

Так, соціологічний підхід до професійного самовизначення акцентує на системному характері цього процесу, у якому індивідуальні особливості взаємодіють із соціальними факторами, формуючи комплексний механізм вибору та реалізації професійного шляху.

Економічна перспектива аналізує професійне самовизначення через призму ринкових механізмів. Моделі економіки освіти, як-от теорія людського капіталу Теодора Шульца та Гері Беккера, пояснюють, як інвестиції в освіту та професійні навички впливають на вибір кар'єри. Зміни в глобальному ринку праці, як-от автоматизація, цифровізація та зростання сектору послуг, створюють нові виклики й можливості для професійного самовизначення.

У педагогічному підході акцент зроблено на формуванні готовності до професійного самовизначення через освітні програми. Підходи Джона Дьюї та Льва Виготського, які підкреслювали важливість навчання через діяльність, знайшли застосування в сучасних методиках профорієнтації. Інтерактивні підходи, як-от тренінги, проектна діяльність і симуляції, сприяють усвідомленню власних здібностей і професійних перспектив.

Висновки. Професійне самовизначення є багатограним процесом, що залежить від взаємодії внутрішніх та зовнішніх факторів. Теоретико-методологічний аналіз цього явища дає змогу глибше зрозуміти механізми, що впливають на вибір професійного шляху, та розробити ефективні програми підтримки молоді в ухваленні професійних рішень. З огляду на те, що сучасні глобальні зміни, зокрема диджиталізація, урбанізація та демографічні зрушення, створюють нові виклики для професійного самовизначення, серед яких: швидка зміна професій та необхідність постійного навчання; зростання конкуренції на ринку праці через глобалізацію; потреба у формуванні навичок майбутнього (soft skills, адаптивність, креативність); пошук балансу між кар'єрою та особистим життям.

Водночас розвиток нових технологій та освітніх платформ створює нові можливості для підтримки професійного самовизначення, зокрема через онлайн-освіту, кар'єрне консультування та індивідуалізовані програми навчання.

Ці перспективи роблять професійне самовизначення міждисциплінарною темою, яка залишається актуальною для дослідників, педагогів і практиків.

Література:

1. Артемова О. І. Професійна самореалізація особистості в сучасних умовах. *Український науковий журнал. Освіта регіону*. 2010. № 1. С. 97 URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/186>
2. Асєєва Ю. О. Динаміка формування професійного самовизначення працівників кримінальної міліції. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2013. № 3. С. 204–208
3. Асєєва Ю. О. Професіогенез професійних установок особистості. *Наука і освіта*. 2015. № 3/CXXXII, С. 5–11 URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/5327/1/Asieieva.pdf>
4. Гончарова Н. О. Основи професійної орієнтації : навч. посіб. / за ред. В. Ф. Моргуна. Київ : Слово, 2010. 168 с.
5. Кокун О. М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця: монографія. Київ : Інформ.-аналіт. агенство, 2012. 200 с.
6. Красва О. А. Подолання кризи ідентичності в підлітковому віці : монографія. О. А. Красва. Харків : Видавництво Іванченка І. С., 2018. 218 с.
7. Орлов В. Ф. Професійне становлення фахівця: (з досвіду теоретико-методичних досліджень) *Професійне становлення особистості : проблеми і перспективи* : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф., (Хмельницький, 2003 р.). Хмельницький, 2003. С. 158.
8. Цільмак О. М. Професіогенез компетентності фахівців кримінальної міліції: теорія та практика.: монографія. Одеса : Одеський державний університет внутрішніх справ. 2011. 500 с.
9. Штифурак В. С., Коліжук Г. В., Мельник І. М. Профорієнтаційна діяльність: теорія та практика: навч. посіб. заг. ред. В. С. Штифурака. Вінниця : Ландо ЛТД, 2013. 418 с.
10. Ямницький В. М. Професійний розвиток особистості в контексті психології життєтворчості. *Український науковий журнал. Освіта регіону*. 2010. № 1. С. 94. URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/185>
11. Зайченко І. В. Історія педагогіки. Книга І. Історія зарубіжної педагогіки : навчальний посібник. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2010. 624 с.

References:

1. Artemova, O.I. (2010.). Profesiina samorealizatsiia osobystosti v suchasnykh umovakh. [Professional self-realization of the individual in modern conditions.] *Ukrainskyi naukovyi zhurnal. Osvita rehionu.* № 1. S. 97 [in Ukraine]
2. Asieieva, Yu.O. (2013). Dynamika formuvannia profesiinoho samovyznachennia pratsivnykiv kryminalnoi militsii. [Dynamics of formation of professional self-determination of criminal police officers.] *Pivdenoukrainskyi pravnychyi chasopys.* № 3. S. 204–208 [in Ukraine]
3. Asieieva, Yu.O. (2015). Profesiiohenez profesiinykh ustanovok osobystosti. [Professionalization of professional attitudes of the individual] *Nauka i osvita.* № 3/CXXXII, S. 5–11 Retrieved from <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/5327/1/Asieieva.pdf> [in Ukraine]
4. Honcharova, N. O. (2010). Osnovy profesiinoi oriantatsii: navch. posib. [Fundamentals of professional orientation: teaching aids] za red. V. F. Morhuna. Kyiv: Slovo, 168 s. [in Ukraine]
5. Kokun, O. M. (2012). Psykholohiia profesiinoho stanovlennia suchasnoho fakhivtsia [Psychology of professional development of a modern specialist]: monohrafiia. Kyiv : Inform.-analit. ahenstvo,. 200 s.
6. Kraieva, O. A. (2018). Podolannia kryzy identychnosti v pidlitkovomu vitsi [Overcoming the identity crisis in adolescence: monograph] : monohrafiia / O. A. Kraieva. Kharkiv : Vydavnytstvo Ivanchenka I.S., 218 s. [in Ukraine]
7. Orlov, V. F. (2003). Profesiine stanovlennia fakhivtsia: (z dosvidu teoretyko-metodychnykh doslidzhen) [Professional development of a specialist: (from the experience of theoretical and methodological research)] Profesiine stanovlennia osobystosti : problemy i perspektyvy : materialy II mizhnar. nauk.-prakt. konf., (Khmelnyskyi, 2003 r.). Khmelnytskyi,. S. 158. [in Ukraine]
8. Profesiiohenez kompetentnosti fakhivtsiv kryminalnoi militsii: teoriia ta praktyka. [Professionalization of the competence of criminal police specialists: theory and practice]: monohrafiia O. M. Tsilmak. Odesa: Odeskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav. 2011. 500 s. [in Ukraine]
9. Shtyfurak, V. S., Kolizhuk, H. V., & Melnyk, I. M. (2013). Proforiientatsiina diialnist: teoriia ta praktyka [Career guidance: theory and practice] : navch. posib. / zah. red. V. S. Shtyfuraka. Vinnytsia: Lando LTD,. 418 s. [in Ukraine]
10. Yamnytskyi, V. M. (2010). Profesiinyi rozvytok osobystosti v konteksti psykholohii zhyttietvorchosti [Professional development of the individual in the context of the psychology of life creativity]. *Ukrainskyi naukovyi zhurnal. Osvita rehionu.* №1 S.94 URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/185>
11. Zaichenko, I.V. (2010). Istoriiia pedahohiky [History of pedagogy]. Knyha I. Istoriiia zarubizhnoi pedahohiky. Navchalnyi posibnyk. K.: Vydavnychy Dim "Slovo",. 624 s [in Ukraine]

Статтю прийнято до публікації 08.11.2024